

IX VE X. ASIRLARDA İTİL VE BULGAR'IN TARİHİ TOPOGRAFİSİ MESELESİNE DAİR *

A. J. YAKUBOVSKİY

Türkçeye çeviren: ABDÜLKADİR İNAN

IX ve X. asırlarda Ortaasya ile eski Volga havzası ve kadim Rus ülkesinin ticaret ve kültür münasebetlerinde Doğu Avrupa'da İtil ve Bulgar, Ortaasya'da Ürgenç ve Buhara büyük rol oynamışlardır. Bundan başka bu ticarete Kafkasya'da Derbend, Şimalî İran'da Gürgen ve Abeskûn pazarları muazzam tesir icra etmişlerdir.

İtil'in tarihî topografisinin tam olarak, tarih kaynaklarının müsaa-desi nisbetinde, tavsifine ne Rus ve ne Batı Avrupa tarih edebiyatında hiçbir teşebbüs yapılmamıştır. IX ve X. asır Doğu Avrupa tarihine ait nadir eserlerde bile bu dikkate şayan belde hakkında bir kaç söz bile bulunmaz. İtil hakkında tam malûmat (elbette ki zamanına göre) şu eserlerde vardır : 1) D. A. Chwolson "Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar, Ruslar..... hakkında İbn Dasta haberleri", 1) 2) J. Marquart "Osteuropaische und Ostasiatische Stereifzûge", 3) V. Minorskiy "Sharaf al-Zaman Tahir Marvazî", 1942, s. 109 ve mütaakıp, 4) V. Minorskiy "Hudud al-Âlam" s. 450-460. İtil'in tam evsafını vermek vazifesini biz de üzerimize almış değiliz. Bizim için ancak, Hazar başkentinin, İtil'in, Ortaasya ve Doğu Avrupa ile IX-X. asırlarda ticaret ve kültür münasebetlerindeki rolünü iyi anlamağa yardım edecek taraf ve hatlarını meydana çıkarmak lâzımdır.

Volga'daki Hazar başkenti hakkında ilk haberi İbn Rüste'de buluyoruz. "Onların (Hazarların) şehri Sareşen ساریشن dir. Bundan başka bir beldeleri vardır ki adı Habnella هب نلع yahut حسلع dir. Ahali kışın bu iki şehirde yaşar, ilkbahar geldiği gibi (hepsi) sahraya çıkar ve kışa kadar orada kalırlar. Bu iki beldenin

* "Sovetskaya Arheolgiya" 1948. Tom X, s. 255-270.

¹ SPB., 1869, şerhler, not 9, s. 58-61.

ahalisi müslümandır, mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır ². İbn Rüste'de bu Hazarların başkenti iki beldeden mürekkep olduğuna dair açıkça işaret vardır; bununla beraber bu beldelerin yukarıda getirilen adları, X. asır kaynaklarından bize malûm olan isimleriyle hiçbir alâkası yoktur.

İkinci isme gelince-bunun daha doğru kıraati ikinci kıraat, yani حبلغ olduğunu kabul etmek gerektir. Bu işareti حبلغ Hanbalig diye deşifre etmemiz için şöyle bir üstünkörü bakış bile kâfi gelmektedir. Bu kelime "Han şehri" mânâsındadır ³. Gardizî'nin 1050 yılı sıralarında yazdığı "Zeyn al-ahbar"ındaki Hazar başkenti hakkında verilen haberler de İbn Rüste'nin faydalandığı ana-kaynakta gelmektedir. Gardizî'nin sözlerine söre "Onların (Hazarların A. Yak.) iki büyük şehri vardır : Sargış سارغش ve Hılğ حيلغ onlar kışın bu şehirde yaşarlar, ilkbahar geldiği gibi sahraya çıkarlar, kış gelinceye kadar şehre dönmezler. Her iki beldede pek çok müslüman yaşamaktadır; onların mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır. Hazarlar bu müslümanlardan her sene, servetlerine göre, vergi alırlar." ⁴. Hazar başkenti hakkındaki İbn Rüste metniyle Gardizî metninin sathi bir mukayesesi bile her ikisinin de aynı bir ana-kaynağa bağlı bulduklarına hükmetmek için kâfidir. İbn Rüste'de bir şehir, daha doğrusu şehrin bir kısmı, سارعشن (Chwolson "Sareşen" okuyor), Gardizî'de سارعش (Barthold "Sargış" okuyor) tesmiye olunmuştur. Bu beldenin ismi olarak her iki müellifin yazdıklarını mukayeseden açıkça görülüyor ki Gardizî'de yazılan isim İbn Rüste'de yazılan isim veyahut her iki isim ana-kaynakta bulunan belde isminin tahrif edilmiş şeklidir. Gardizî'deki حيلغ ana-kaynakta bulunan Hanbalig adının, daha İbn Rüste'de tahrif edilmiş olduğu açıkça görülür. İbn Rüste ve Gardizî'nin yukarıda nakledilen metinlerden görülüyor ki Hazar devletinin idare terminolojisinde türkçe kelimeler büyük bir yer tutmuştur. Hazar hükümdarı yalnız hakan unvanını taşımakla kalmamış, fakat başkentin hakanın yaşadığı kısmı da Hanbalig tesmiye edilmiştir.

² BGA, VII, s. 139-140.— D. A. Chwolson, mezkûr eser, s. 17.

³ D. A. Chwolson, mez. eser, s. 58, 59, 61.

⁴ W. W. Barthold tercümesi. Otçet o poyezdke v S. - Aziyu.... 1893-1894, s. 120.

XI. asırda, daha doğrusu XI. asrın son yarısında, yazan Arap müellifi el-Bekrî'nin haberleri de İbn Rüste ile Gardizî'nin ana-kaynağına aittir. Hazarlar ve onların başkenti hakkında onun sözleri işte şudur : el-Hazar bu memleketin ismidir, onların başkenti İtil ırmağının doğu ve batı sahillerindedir. İki beldeden mürekkeptir ..... Bu iki beldeden biri Barış *بارعیش*, ikincisi ise Htsalg *حتلغ* tesmiye olunur. Bunlardan büyüğü batıda bulunan beldedir. Her iki belde duvarla çevrilmiştir, dört kapısı vardır. Onların (şehir ahalisinin) hamamları, pazarları (çarşıları), mescidleri, imam-ları, müezzinleri vardır. Hazarların çoğu müslüman ve hıristiyandır. Bunlar arasında putprestler de vardır, en az olanları yahudilerdir. Hükümdar yahudi dinindedir. Onun sarayı ⁵ ırmaktan uzakta bulunuyor ⁶.

Hazar başkentinin iki kısmından biri Barış (İbn Rüste'deki Sareşen) tesmiye edilmiştir. Öyle görülüyor ki bunda veya diğerinde veyahut her ikisinde de müstensihin yaptığı tahrif vardır. Eğer biz şehrin ikinci kısmının adı üzerinde durursak *حتلغ* kelimesinin tahrif edilmiş "Hanbalığ" ⁷ olduğuna şüphe edilemez.

XII. asrın ortalarında arapça yazan müellif Şarf az-Zaman Tahir Marvazî'nin yakınlarda V. Minorskiy tarafından neşredilen (arapça metin, ingilizce tercüme) eserinin Doğu Avrupa'ya dair haberler kısmındaki malûmatı da İbn Rüste'nin ve yukarıda mezkûr müelliflerin kullandıkları müşterek bir ana-kaynağa dayanmaktadır. "Onların (Hazarların) şehri *سارعس* Saras'tır, başka bir şehirleri vardır ki bunu *حسلع* tesmiye ederler. Onlar (Hazarlar) bu iki şehirde kışın yaşarlar. İlkbahar geldiği gibi sahraya çıkarlar ve bütün yazı orada geçirirler."

Hazar başkentini Marvazî'nin tavsifi İbn Rüste'de, Gardizî'de ve el-Bekrî'de bulunan tavsifin aynıdır. Hiç şüphe yoktur ki beldenin

⁵ "kasr" ıstılahı kullanılmıştır.

⁶ Al-Bekrî. İzvestiya.... kısım I, s. 60-61, tercüme V. R. Rosen.

⁷ Prof. S. P. Tolostov, benim Hazar başkenti hakkındaki noktai nazarımlı öğrendikten sonra .... *حسلع* *حسلع* Hanbalığ *حسلع* değil, fakat *حتلغ* Hatunbalığ okunmasını teklif etti. S. P. Tolostov kendi fikrinin delili olarak "han" ıstılahına IX. asırda tesadüf edilmediğini, bunun daha sonra meydana çıktığını gösteriyor. Bundan dolayıdır ki yukardaki varyantları "Hatunbalığ" hatun şehri,, okumıya mütemayildir; başkentin batı kısmında hatun ikamet etmiş oluyor.

ikinci kısmının adı olan **حثلع** bizim tanıdığımız **خنبلغ** Hanbalığ'dan başka bir şey değildir.

Hazar başkenti hakkında IX. asrın ilk yarısında yazılan kaynaklardaki malûmatın neticelerini çıkararak diyebiliriz ki : 1) Başkent iki kısımdan mürekkep olup ırmağın, daha doğrusu Volga kollarının, sahillerinde bulunuyor. 2) Şehrin batı kısmı büyüktür, hanın ikametgâhı buradır. bunun için de Hanbalığ tesmiye olunuyor. 3) Bütün şehir duvarla çevrilmiş ve dört kapısı vardır. 4) Başkent'in doğu kısmının adı, müstensihler tarafından çok fazla tahrif edildiği için doğru olarak tayin edilmesine şimdilik imkân yoktur. **سارغن** **سقين** in ilk adını görmek temayülünde bulunan V. Minorskiy⁸, inın Sarıgşahr okunması lâzım geldiği hakkındaki mütalâayı kabul etmek güçtür (bu Marquart'ın mütalâasıdır). Bu isimde, sonraki ihtimal ki, haklıdır. 5) Hükümdarın ikametgâhı-saray (kasr) ırmaktan uzaktadır. Sarayın bulunduğu yer olarak müellif, elbette, şehrin doğu kısmını (Hanbalığ'ı) tahmin ediyor. 6) Başkentte, ahalinin müslüman kısmıyla alâkalı yapılar çoktur. Müellif bu yapıların hangi kısımda yer aldıklarını kesin olarak göstermiyor ise de okuyucu bu yapıların şehrin doğu kısmında bulunduğunu tahmin etmek için kâfi derecede esaslara maliktir. Hazarların başkentine dair mütaakıp malûmatın mukayesesinden çıkan umumî netice olarak aşağıdaki hakikatı kaydetmek gerektir. Şehrin doğu kısmı ticaret yeri olmakla beraber, büyüklük ve nüfus bakımından batı kısmından aşağı idi. Hanbalığ-başkent'in hanın ikametgâhı, daha doğrusu hanın karargâhı bulunan kısmı büyüklüğü ve izafî sıklığı itibariyle büyük rol oynamıştır.

Hazar başkenti hakkında daha mufassal malûmatı X. asra ait kaynaklar bırakmışlardır. Bu asra ait ilk haber İbn Fadlan'ın sözlere dir. O, galiba, (Bulgar'dan) dönerken İtil'de bulunmuş, her halde, bu şehri iyi bilen adamlara rastlamış olacaktır.

X. asrın 20. yıllarında Hazar başkenti, İbn Fadlan'a göre, şu manzarayı arz ediyordu. Hazar hükümdarının İtil ırmağı kıyısında büyük beldesi vardır. Bu belde iki kısımdan (tarafdan, uçtan) mürekkeptir. Bu iki kısımdan birinde müslümanlar (yaşarlar), ikinci kısımda ise hükümdar ve yakınları..... Bu şehirde müslümanların camileri vardır, onlar bu camide namaz kılarlar ve cuma günleri

⁸ V. Minorskiy. Hudud al-Âlam. Terc. ve şerhler, s. 453.

burada hazır bulunurlar. Bu camiin yüksek minaresi ve birkaç müez-zini vardır”⁹.

İbn Fadlan'ın tavsifinde, ondan önceki kaynaklardaki malûmata nazaran, yeni olan haber cami ve minareye dair verdiği haberdir; galiba, bu cami ve minare İbn Ruste'nin ana-kaynağı kendi donnelerinin yazdığı zamandan sonra inşa edilmiş olsa gerektir. İbn Fadlan bu şehirde ahalinin tevezzüü meselesine de dikkat etmiştir. Ona göre müslümanlar şehrin hükümdar ve yakınlarının yaşadığı kısımdan ayrı olan kısmında bulunuyorlar. Bununla beraber bu kısmın doğu kısmı olduğunu okuyucu ancak tahmin edebilir, çünkü İbn Fadlan'ın kendisi bunun üzerinde durmamıştır. Hazar hükümdarının emriyle 310 (=922-923) senesinde, yani İbn Fadlan'ın Volga boyu bölgesinde bulunduğu yıllarda, minarenin yıkıldığına dair İbn Fadlan'da haber mevcuttur. Bu vaka fevkalâde karakteristiktir. Böyle bir işin yapılmasına (minare tahribine) X. asrın yarısında imkân yoktu. Bu da gösteriyor ki Hazar başkentindeki müslüman cemaati sonraları kazandığı otoriteye evvelce malik değildi. İbn Fadlan'ın Hazar başkentinin ismini hiç bir yerde zikretmemesi onun hikâyesinde en çok dikkate değer noktadır. İtil (Atıl) ıstılahı birkaç defa zikredilmekle beraber ancak ırmağın adı olarak geçmektedir. Gerçi bununla ilgili şüpheli bir yer (metinde varak 206 a) varsa da buradaki isim Hazar başkentine değil, fakat İtil ırmağı bölgesine ait olacaktır. Bu zamana, yani X. asrın 20. yıllarına, kadar isimlerde değişiklik husule gelmiş miydi, bu babta bir şey söylemek güçtür.

Hazar başkenti hakkında yeni ve daha mufassal malûmat al-İstahrî tarafından verilmektedir. “Hazar-kavim adıdır. Şehirlerine gelince-onların başkenti, ırmağın adına göre, İtil tesmiye edilmektedir”¹⁰. Al-İstahrî'nin Hazar başkentini tavsifi İbn Havkal'de, bazı ilâvelerle, tekrarlanmış olduğundan biz burada ancak onun sözlerini naklediyoruz. “İtil iki kısımdan mürekkeptir. Biri, İtil tesmiye edilen kısmı, ırmağın batı tarafındadır, onların büyüğüdür; ikinci kısmı ırmağın doğu tarafındadır. Hükümdar batı taraftaki kısımda ikamet eder. Şehrin batı kısmı İtil, doğu kısmı ise Hazaran¹¹

⁹ İbn Fadlan, A. P. Kovalevskiy tercümesi, s. 85.

¹⁰ BGA, I, s. 10.

¹¹ 1939 yılında Kramers “Bibliotheca geographorum arabicorum” serisinde İbn Havkal'in ikinci, daha mükemmel metnini yayınladı. Burada 389-390 sahifelerde Hazar başkentinin adı başka türlü, yani İtil değil, Atul... gösterilmektedir.

tesmiye olunur. Onların dilince hükümdara bek yahut “bak” denir. (Başkentin) her iki kısmı uzunlukta tahminen farsaha müsavidir. Başkentin her iki kısmını duvar çevirmektedir..... Şehrin yapıları dallardan ve keçelerden ¹² yapılmış çadırlara benzer, pekaz miktarda balçıktan yapılmış yapılar bulunur. Onların (İtil ahalesinin) pazarları, umumî hamamları vardır. Şehirde müslümanlar vardır. Diyorlar ki müslümanlar 10.000’den fazladır; 30 kadar mescidleri vardır. Hükümdarın sarayı İtil’den—ırmaktan demek istiyorum—uzaktadır. Hükümdarın sarayı tuğladan inşa edilmiştir; şehirde hükümdardan başka hiç kimsenin tuğladan yapılmış binası yoktur, hükümdar kendisinden başka kimseye tuğladan bina yapmaya müsaade etmiyor. Şehir duvarının dört kapısı vardır : bir kapısından ırmağa, ikincisinden şehrin arkasında bulunan sahraya çıkılır ¹³. Onların (Hazarların) hükümdarı yahudidir. Diyorlar ki onun hizmetçileri (el-şaşıyat) 4000 kadardır.... Hazar hükümdarının daimî askerleri 12.000 kişidir. Askerlerden biri ölürse onun yerini başkası işgal eder ¹⁴.

Birkaç sahifeden sonra İbn Havkal Hazar başkenti hakkında aşağıdaki sözleri söylüyor: “Hazaran- İtil adıyla maruf şehrin doğu kısmıdır; ahalinin çoğu tüccar ve müslümanlardır, burada ticaret malları bulunur. Şehrin batı kısmı hemen hemen tamamiyle hükümdara ve askerlerine aittir ¹⁵.

Hazar başkentinin doğu kısmının adını al-İstahrî’nin henüz zikretmemiş olması çok karakteristiktir. Onun eserinde “Hazaran” adına rastlamıyoruz. Bu isme ilk defa olarak İbn Havkal’de rastlanmaktadır.

Al-İstahrî’den sonra İtil’in al-Masudî’nin 947 yılında, ömrünün sonuna doğru, yazıp tamamladığı “Murucu’z-Zahab” adlı eserinde verilmiştir.

Bundan başka, başkentin hükümdarın ikamet ettiği batı tarafına Hazaran, doğu tarafına ise Atul ve bu kısım Hazaran’a nazaran daha büyük denilmektedir. Böyle denilmekle beraber, bazı yazmalarda batı kısmının Atul (yahut Atil, İtil), doğu kısmının ise Hazaran tesmiye olunduğunu Kramers kendi notunda göstermektedir. Başka kaynaklar batı kısmını İtil, doğu kısmını Hazaran tesmiye ettikleri için biz İbn Havkal metninin bu parçasında de Goje neşrine uyacağız.

¹² Kramers’in neşrinde biraz başka türlü söylenmektedir : (şehirde) yapılar dallardan yapılan çadırlara benzer, keçe ile örtülmüşlerdir.

¹³ BGA, II, s. 278.

¹⁴ Mezkûr eser, s. 279.

¹⁵ Mez. eser, s. 281.

Al-Masudî şöyle yazıyor : “Zamanımızda Hazar hükümdarının yaşadığı İtil Türklerin yükseklerde bulunan diyarından akan büyük ırmak ile üç kısma ayrılır..... Bu şehir (ırmağın) iki sahilinde vâkidir. Bu ırmağın ortasında bir ada vardır ki hükümdarın sarayı (kasrı) buradadır. Hükümdarın sarayı bu adanın kenarındadır. Adada ırmak sahillerinden birine (gemiler üzerinde) kurulmuş köprü vardır. Bu şehirde (İtil'de) ahali müslüman, hıristiyan, yahudi ve müşriklerden mürekkeptir. Yahudilere gelince-hükümdar, hizmetçileri ve Hazarlar bu makuledendir ¹⁶.

Başka bir yerinde al-Masudî şöyle yazıyor : “Ahalinin bu şehirde hâkim zümresi müslümanlarıdır, zira onlar, hükümdarın askerleridir. Bu şehirde onlar al-Larsiya (al-Arsiya) tesmiye olunurlar, Onlar Harezmi ülkesinden çıkmışlardır” ¹⁷.

Daha aşağıda al-Masudî diyor ki: “Onların (Hazarların şehrinde) mescidi cami ve hükümdarın sarayından yüksek minare vardır. Onların bundan başka mescidleri ve bu mescidlerde mektepleri (el-mekâtib) vardır. Bu mekteplerde çocuklar Kuran öğreniyorlar”¹⁸

Hazar devleti başkentinin dikkate şayan tavsifi Hazar hükümdarı Yusuf'un X. asrın 60. yıllarına ait mektubunda da vardır. Bu mektubun kısa, galiba daha ziyade itimada şayan olan, redaksiyonunu nakledelim. “Yine haber veriyorum ki ben, kadiri mutlakin inayetiyle, bu ırmağın yanında ¹⁹ yaşıyorum, benim devletimde üç aded şehrim vardır. Bunlardan birinde melike, kendi hizmetçileri ve harem ağalarıyla, ikamet ediyor. Bu şehrin uzunluğu ve genişliği, şehir civarı ve mülhakatı olan köylerle, 50'ye 50 farsah teşkil ediyor. Burada yahudiler, ismaililer (müslümanlar), hıristiyanlar yaşarlar; başka kabilelerden başka kavimler de vardır. İkinci şehir, mülhakatıyla, uzunluk ve genişlikte 8'e 8 farsah (saha) işgal ediyor. Üçüncü şehirde ben, beylerim, kölelerim ve yakın hizmetçilerimle, yaşıyorum. Bu şehir büyük değildir, uzunluk ve genişlikte 3'e 3 farsahdır. Şehir duvarları arasında (o ve bu yana) ırmak uzanıyor. Bütün kış şehirde yaşıyoruz, Nisan ²⁰ ayında ise şehirden çıkıyor, her biri-

¹⁶ Maçoudi. Les prairies d'or, II, s. 7-8.

¹⁷ Mez. eser, s. 10. Naşir ve mütercim 10 uncu sahifedeki notunda الارسيه , الارسيه şeklinde muhtelif kıraat bulunduğunu kaydediyor.

¹⁸ Mez. eser, s. 12.

¹⁹ Yukarıda “ben (kendim) ırmağın medhalinde ikamet ediyorum” denilmiştir. ²⁰ Takriben aprel (Nisan).

miz kendi tarlamıza, bağlarımıza ve (kırdaki) işimize gidiyoruz.”²¹ İtil’in yukarıda nakledilen tavsifi, mektubun mufassal redaksiyonunda da tekrarlanmıştır, şu farkla ki “yahudiler, ismailîler ve hıristiyanlar bu şehirde yaşarlar” sözleri birinci şehre değil, fakat ikinci şehre aittir²².

Hazar başkenti hakkında X. asrın 80. yıllarına ait iki haber vardır. Bunlardan biri al-Mukaddasî'nin, ikincisi ise “Hudud al-Âlam”ın meçhul müellifinindir. Her iki haber İtil’in mevcut olmadığı zaman (mahvolduğundan sonra) yazılmıştır. Al-Mukaddasî'nin haberi çok şayanı dikkatir. Onun sözlerine göre “İtil-etrafı duvarla çevrilmiş şehir (beled) dir; duvarı Curcan duvarı gibi yahut ondan daha büyüktür. Onların (şehir ahalisinin A. J.) yapıları çadırıdır; ağaçtan, keçeden, dallardan —pek az miktarda balçıktan— yapılmışları da vardır. Sultanın sarayı tuğladandır. Onun (şehrin) dört kapısı vardır, bunlardan biri ırmağa (İtil'e A. J.) bakar; ırmağı gemilerle geçerler, başka kapılar sahraya müteveccihdir. Bu sahra kupkuru- dur, hayvan ve meyva yoktur; onlarda (Hazarlarda) hububat nadirdir, daimî gıdaları balıktır... “Al-Mukaddasî İtil'in tavsifini Hazaran'ı zikretmekle tamamlıyor; bu (kısım) onda “Hazar” tesmiye olunmaktadır²³. Al-Mukaddasî'ye göre, işgal ettiği saha bakımından Hazaran, şehrin batı kısmından, büyüktür.

Şimdi “Hudud al-Âlam”a geçelim. Bu eserin müellifine göre—İtil-ırmakla iki kısma ayrılmıştır. O, Hazarların başkenti ve hükümdarın bulunduğu mahaldir. Hükümdar tarhan-hakan tesmiye olunur ve Ansa'nın²⁴ ahfadındandır. O, bütün askerleriyle şehrin batı kısmında ikamet eder, bu kısım duvarla çevrilmiştir. İkinci kısımda müslümanlarla putperestler bulunur”²⁵.

Hazar başkentine, bilhassa bu şehrin tarihî topografisi meselelerine ait esash malûmat bunlardır. Bunlarda, bazı vuzuhsuzluklara rağmen, şehrin umumî haricî manzarası kâfi derecede tebarüz etmektedir. Dikkate değer ki Hazar başkenti ilk defa al-İstahrî'de İtil tesmiye olunmaktadır. Hazar başkentinin doğu kısmının adı

²¹ EXP=Evreysko-hazarskaya perepiska v X veke. Leningrad 1923.

²² Mezkûr eser, s. 102.

²³ BGA, III, s. 361.

²⁴ Bu, tahrif edilmiş bir türkçe unvanıdır; İbn Rüste'de إبسا işa istilahiyle gösterilmiştir.

²⁵ Hudud al-Âlam, varak 38 b.

olarak Hazaran ilk defa ancak İbn Havkal'de rastlanıyor. Yine çok calibi dikkattir ki, şehrin doğu kısmı, nakledilen kaynaklarda görüldüğü veçhile, Hazar devletinin siyasî hayatında X. asırda —Svyatostlav tarafından İtil'in ve Hazar devletinin tahrip edildiği 965 tarihine kadar— oynadığı muazzam rolü IX. asırda oynamamıştır. Dikkate değer ki Hazar başkentinin (onun batı ve doğu kısımlarının) İtil ve Hazaran isimleri, Arap coğrafya kaynaklarının verdikleri malûmata göre, uzun ömürlü olmamışlar, ancak bir kaç on yıl devam etmişlerdir.

Al-İstahrî—İbn Havkal'e göre İtil şehrinin uzunluğu bir farsah, yani 6-7 km. idi. Hazar hüküdarı Yusuf Hazar başkentinin heyeti mecmuası hakkında, ilk bakışta hayalî görünen rakamlar nakletmektedir. Bu mübalâğa, P. K. Kokovtsev'in sandığı gibi²⁶, Yusuf'a ait olmasa gerektir. Biz derin surette kaniiz ki bu mübalâğa değildir, müellifin hayali de değildir, fakat hakiki vaziyetin ve o zaman yürürlükte olan nizamın inikâsıdır. Her halde Yusuf birinci belde, yani İtil hakkında “eni ve uzunluğu, mülhakatı ve köyleriyle, 50'ye 50 farsaktır” diyor²⁷. İkinci belde, yani Hazaran hakkında şöyle yazıyor: “ikinci beldenin eni ve uzunluğu, mülhakatıyla beraber, 8'e 8 farsah saha işgal ediyor”²⁸. İktibas edilen bu iki metin parçası gösteriyor ki Yusuf'un sözleri zaten şehrin kendisi hakkında değildir, o, şehir ve bağlı mülhakat ve köylerden, yani bütün eyaletten bahsediyor. Bu devrin idarî tatbikatında bu vaka, ortaçağda bütün Şark için, hattâ yalnız Şark için değil, pek karakteristik idi. İdarî tatbikatta şehri idare ve murakabe bakımından, eyaletinden ayırmak imkânsızdı. İtil şehrinin her iki kısmı kendilerine bağlı eyalete malikti. Bu eyaletler kendi idarecilerini oradan alırlar ve haraclarını, vergilerini oraya teslim ederlerdi. İbn Fadlan, al-İstahrî, İbn Havkal ve al-Mukaddesî'nin donelerine göre şehir iki kısımdan mürekkep idi - batı tarafındaki kısım İtil isimli olup hükümdar ve sarayı orada idi; doğu kısmı ise Hazaran tesmiye edilirdi ki ticaret ve sanayi burada temerküz etmişti ve pazar ve çarşı burada idi. Hakan Yusuf'un ve al-Masudî'nin tavsiflerine göre Hazar başkenti üç kısımdan mürekkepti. Irmağın, daha doğrusu Volga kollarından birinin, iki kıyısında vâki iki kısımdan başka, şehir daha bir adayı da işgal ediyordu, hakanın sarayı ve ona mücavir çiftlikler bu adada

²⁶ EXP, s. III.²⁷ EXP, s. 84-85.²⁸ Yine orada.

bulunuyordu. Al-Masudî'ye göre bu ada ırmağın iki kıyısına bir köprü ile bağlanmıştı. Al-Mukaddasî, hakanın sarayını ırmağın kıyısında diye tavsif ediyor ve ada hakkında hiç birşey söylemiyor. Onun sözlerine göre ırmak tarafından saraya gemilerle gidilirdi²⁹. Arap kaynaklarına binaen Hazar başkentinde yapıların çoğu ahşap evlerden, keçe çadırlardan ve barakalardan ibaretti, pek azı da balçıktan yapılmıştı. Yukarıda zikrettiğimiz veçhile tuğladan bina yapmak için ancak hükümdara müsaade edilirdi. İtil şehrinin etrafı duvarla çevrilmişti. Bu duvarın ne gibi malzemenen yapıldığı kaynaklarda zikredilmiyor. Al-Mukaddasî diyor ki : “onun (İtil'in) duvarı (şehir) etrafında uzanıyor, (büyüklüğü itibariyle) curcan duvarına benzer yahut ondan daha büyüktür”³⁰.

Aynı müellifin sözlerine göre şehrin içinde ve civarında ağaçlar çoktur³¹.

İtil'in Hazaran denilen doğu kısmı kaynaklarda daha mufassal tavsif edilmiştir. Burası ticaret yeri ve daha işlek “taraf” idi. Hakanın vergi (vezaif) mükellefleri olan sanat erbabı, tüccar ve kalabalık işçi kütlesi burada yaşıyorlardı. Al-Masudî'nin sözlerine göre tüccar ve sanat erbabı —al-Arsiye hakkında söylemeğe de hacet yok— hepsi Hazar hükümdarının memleketine onun adaleti ve ülkesindeki emniyet dolayısıyla gelmişlerdi³². Hazaran, ahali (nüfusu) bakımından, çok karışık bir belde idi, muazzam pazar (ticaret) yeri olduğu için böyle olması icap ederdi. Buraya Batı Avrupa'daki ruslardan, ıslavlardan, burtaslardan, harezmlilerden ve Ortaasya'nın başka şehirlerinden, Çin'den, İran'dan ve Maverayı Kafkas'dan ticaret malları gelirdi.

Tüccarın çoğu müslümanlardandı : İbn Havkal'in sözlerine göre bunların sayısı 10.000'den fazla idi. Hükümdarın ücretli muhafız kuvvetlerini teşkil eden harezmliler bu hesaba dahil değildi. İbn Fadlan ve al-Masudî bu şehrin camiinden ve hükümdar sarayı üzerine yükselen minaresinden bahsediyorlar³³. Al-İstahrî ve İbn

²⁹ BGA, III, s. 361.— Bununla beraber. İbn Havkal'de hükümdar sarayının ırmaktan uzakta bulunduğu söylenmektedir (BGA, II, s. 278).

³⁰ BGA, III, s. 361.

³¹ Mez. eser, s. 361.

³² Maçoudi, II, s. 12.

³³ Bu minare İbn Fadlan'dan, yani 922 yılından sonra yeni baştan inşa edilmiş veyahut eskisinin yerine yeniden yapılmıştır.

Havkal Hazaran'da 30 kadar mescid bulunduğunu söylüyorlar ki bununla, elbette, mahalle mescidlerini kastediyorlar; herhangi bir müslüman şehrinde bu gibi mahalle mescidleri çok bulunur. Hazar başkentinin ahalisi arasında hıristiyanlar, yahudiler ve müşrikler bulunduğunu hemen hemen bütün Arap kaynakları işaret etmişlerdir. Al-Masudî'ye binaen İtil'in bir kısmında (o, elbette, Hazaran kısmını nazarı itibare alıyor) ruslar ve ıslavlar yaşıyordu; tavsifteki bir sıra teferruattan anlaşıldığına göre bunlar dili, âdetleri, dinleri aynı olan bir kavim teşkil ediyorlardı³⁴.

Al-Masudî'nin sözlerine göre, Hazar hakanının ordusunda "harezmliler" ile beraber ruslar ve ıslavlar da hizmet ediyorlardı³⁵. Bununla beraber Hazar hakanının muhafız kuvvetlerinin esas nüvesini "harezmliler" teşkil ediyordu³⁶. İbn Havkal'e göre muhafız askerler ücretli ve 12.000 kişiden ibaretti³⁷. Hazar hakanının ordusu hakkındaki malûmat IX. asrın birinci yarısına ait mezkûr ilk kaynağa dayanan müelliflerde de mevcuttur. İbn Rusta'nın sözlerine göre "hakanın atlı ordusu, hakandan maaş alarak hizmet eden daimî askerlerle zengin adamlar tarafından mükellefiyet olarak verilen askerlerden teşekkül etmiş 10.000 süvari idi"³⁸. Gardizî, Hazar hakanının ordusu hakkında İbn Rusta'nın faydalandığı aynı ilk kaynaktan malûmat naklederek bu ordunun bir kısmı ücretli, diğer bir kısmı da aristokrasi tarafından techiz ve teslih edilerek verilen askerler olduğuna dikkat etmiştir. Demek ki Hazar hakanının ordusu iki kısımdan mürekkepti : bir kısmı hükümdarın şahsi muhafızlarından, diğeri de umumî devlet milisi olup münferit zengin şahıslar tarafından verilen muhariplerden teşekkül etmişti. Hazar hakanının muhafız askerlerinin nüvesini teşkil eden "harezmliler" kimlerdi? Al-Masudî'de bunların Harezim çevresinden³⁹ geldikleri kaydedilmiş olduğu için biz bu harezmliler sözünü tırnak içine aldık. Şüphe edilemez ki Hazar hakanının muhafız ordusu da, Samanî emîrlerinin muhafız kıtaları gibi, aynı Türk-Oğuzlardan teşkil edilmiş olacaktır. Bunlar,

³⁴ Al-Masudî, II, s. 9.

³⁵ Mezkûr eser, s. 12.

³⁶ Mez. eser, s. 10.

³⁷ BGA, II, s. 279.

³⁸ D. A. Chwolson. İzvestiya.... İbn Dasta, s. 18. Bu metin pek az değişik kıraatle BGA, VII, s. 140'ta neşredilmiştir.

³⁹ من نعو بلاد خوارزم

bize IX. asırda Abbasî halifelerinin ve IX-X. asır sonlarında Samanîler devletinin tarihlerinden iyice malûm olan ücretli köle, bununla beraber imtiyazlı, askerlerdir. Al-Masudî'ye göre al-Arsiya yahut al-Larsiya denirdi. Burada al-Arsiya adı (biz bilhassa bu yazılışın tahrif edilmemiş şekil olduğunu kabul ediyoruz) hakkında birkaç söz söylemek icap eder. Bu isimde "aors"lar, yani Alanlar adının inikâs etmiş olması imkânsız değildir. Bunlar bir zamanlar, Hazar tarihinin İtil safhasından önce, Şimalî Kafkasya'da Hazar hakanının muhafız kıtasında hizmet etmişlerdi. Bu al-Arsiya ıstılahının harezmlilerle komşu bulunan Türk-Oğuzlara teşmil edilmesi dikkate değer bir meseledir. Bunda bir fevkalâdelik yoktur. Alan-aorslar Harezim'le komşu olan bozkırlarda Türk-Oğuzlar tarafından tazyik edildiler ve kısmen Türk-Oğuzlara iltihak ettiler ⁴⁰. Hazar devletinin hayatında al-Arsiye muhafızları sırasında milis kuvvetleri de büyük ehemmiyeti haizdi. Milis kuvveti, malûm olduğu veçhile, onu hazırlayan topluluğun esas vasıflarını, mahiyeti itibariyle, kendi teşkilâtında aksettirir. Hazar topluluğu, inkişaf ettiği devir olan X. asırda bile, pek mahdut ziraat sahasına malikti. Hazarların çoğu bozkır sakinleri ve göçebelirdi. Bu cihet başkentin doğu kısmındaki, yani Hazaran'daki, yapılarda da oldukça tebarüz etmektedir (keçeden ve ağaç dallarından yapılan çadırları hatırlıyalım). Milis askerlerin mahiyeti hakkında kaynaklarda ancak imalar bulunmakta ise de bu imalar yardımıyla de biz bu askerlerin sağ ve sol cenahlar, merkez ve öncü kıtalar teşkil ettiklerini tasavvur edebiliriz. Öncü, daha doğrusu keşif müfrezesi, hakkında Gardizî sarahatle söylüyor. Bu askerlerin savaşta aldıkları muhafaza tedbirleri hakkında verilen tafsilât dikkate değer mahiyettedir. Bu tafsilâta göre her muharip beraberinde kazıklar ve kalın ipler taşıyorlardı. Tehlikeli bir yerde geceleme icabederse askerler bu kazıkları ordugâhın her tarafına çakıp kalkanlar bağlarlardı ⁴¹; galiba, bu kalkanlar el kalkanı değil, fakat sipere mahsus kalkanlardı ⁴². Bu tedbir neticesinde ordugâh sağlam muhafaza altına alınmış oluyordu. Mavrazî, Gardizî'nin kullandığı kaynaktan alarak, birkaç yeni tafsilât veriyor. Ona göre hakanın askerlerinden herbiri iki zira (arşın) uzunluğunda 20 kazık

⁴⁰ Malûmdur ki Türkmen heyetine, Türk-Oğuzlardan başka, eski zamanlarda Harezim'le komşu yaşayan Alanlar (Aors'lar) da girmişlerdir.

⁴¹ Sapor-Çapar ıstılahı kullanılmıştır.

⁴² Gardizî, bk. W. W. Barthold. Otçet..... tercüme s. 96.

taşıyordu. Ordugâh kurdukları zaman bunları yere çakarlar ve buna kalkanlarını dayarlardı. Bunun neticesinde, bir saat geçmez, ordugâhın çevresinde muhkem duvar yükselmiş olurdu ⁴³.

Çoğu müslüman olan harezmlilerin İtil'de nekadar kuvvetli askerî kudret oldukları aşağıdaki vakada görülmektedir. 912-13 yılında ruslar Hazar sahillerinde yaptıkları yağma seferinden Volga'ya döndükleri ve mukavele mucibince, hakana ganimetten hissesini vermek için İtil'de konakladıkları zaman bunlara al-Arsiya ve başka müslümanlar hücum ettiler. Al-Masudî'nin sözlerine göre, silâhlı süvari müslümanlar 15.000 kişi idi; üç gün devam eden savaştan sonra, kendilerinden iki defa çok olan, rusları mağlûb ettiler ⁴⁴. Dikkate değer ki, aynı Arap müellifinin sözlerine göre, bu zafer İtil'de yaşayan hıristiyanların çoğunu memnun etmiştir. İtil müslümanlarının Hazar hakanlığının siyasi hayatındaki nüfuzları, malik oldukları askerî ve iktisadi kudretle mütenasip bulunuyordu. Bu cihet yalnız yukarıda kaydedilen ruslara karşı kazanılan zaferde değil, fakat al-Masudî tarafından haber verilen vakada da görülmektedir. Al-Masudî'ye göre X. asrın ilk yarısında harezmliler muayyen şartları ihtiva eden mukaveleye göre Hazaran'da bulunuyorlardı. Bu mukavele ile harezmliler islâm dinine, camiler yapmaya, ezan çağırmaya hürriyet ve hakanın yanında bir vezirlik temin etmişlerdi ⁴⁵. Bu cihet benim "X-XV. asırlarda Ortaasya feodal cemiyeti ve onun Şarkî Avrupa ile ticareti" adlı makalemde kaydedilmişti ⁴⁶.

Al-Masudî zamanında İtil'de vezir Harezmi'li Ahmed ibn Kuveyye idi ⁴⁷. Al-Masudî bilhassa kaydediyor ki müslümanlarla hıristiyanlar sözbirliği ederlerse hakan hiçbir suretle bunlara karşı gelemezdi ⁴⁸.

Hazaran'da müslüman kolonisi o kadar kuvvetli idi ki kendilerine mahsus kaza (adalet) müessesine malikti. İbn Fadlan'ın söz-

⁴³ V. Minorskiy. Marvazî, arapça metin, s. 21.

⁴⁴ Al-Masudî II, s.22-23. Müslüman müellif Rus askerlerini açıkça çok gösteriyor.

⁴⁵ Mezkûr eser, II, s. 10.

⁴⁶ Materialı po istorii narooov SSSR. Fas. 3. Materialı po istorii Uzb. Tadj. i Türkm. SSR, I. kısım, s. 13.

⁴⁷ Al-Masudî, II, s. 10.

⁴⁸ Mez. eser, II, s. 12.

lerine göre “Hakanın yiğit (page) lerinden biri müslümanlara ri-yaset ederdi, buna “haz” denirdi. O müslümandı, Hazar ülkesinde yaşayan ve ticaret için İtil’de muvakkat bulunan müslümanların davalarına bakmak bu müslüman gence havale edilmişti. Müslümanların davalarına ondan başka kimse bakamazdı ⁴⁹.

Arap coğrafya edebiyatında da müslümanların müstakil kaza müesseseleri bulunduğu söylenmektedir. Al-Masudî İtil’de yedi hâkim bulunduğunu kaydetmektedir. Bunlardan ikisi Hazarların işlerine bakar ve Tevrat’a göre hüküm verirdi; ikisi müslümanların işlerine bakan kadılardı, şeriate göre hüküm verirlerdi; iki hâkim hıristiyanlar içindi, bunlar İncil’e göre hüküm verirlerdi; bir hâkim müşriklerin (ıslavların, rusların, başkaların) hâkimi idi, akıl ve idrake göre hüküm verirdi. Müslüman kadılar büyük otoriteye malikti. Başka hâkimler tarafından halledilemeyen ihtilâflı davalar müslüman kadılar tarafından katî karara bağlanırdı ⁵⁰. İbn Havkal diyor ki bu yedi hâkim ile Hazar hakanı arasında bir mutavassıt bulunuyor; onun vazifesi hâkimlerin kararlarını hükümdarın görüşü ile telif etmektir ⁵¹. “Hudud al-Âlam” da yedi hâkimden bahsediyor. Ona göre hâkimler hakanla temasta bulunuyorlar yahut onun müsaa-desini rica ediyorlar veya kararlarını ona bildirirlerdi ⁵². Hazar başkentinin doğu kısmını teşkil eden Hazaran, umumî vasıfları itibariyle böyle bir belde idi. Bu belde muhtelif memleketlere mensup tacirleriyle ticari muamele yapan tipik bir pazardı. Bu pazar, Hazar hakanlığı topluluğunun içtimaî seviyesini gösteren bir faaliyet değildi, çünkü bu ticaret muamelesi beldenin bulunduğu yerin hususiyeti ile bağlı idi. Burası, Şarkî Avrupa’dan Ortaasya’nın kültür vahalarına ve bozkırlarına, İran ve Kafkasya’nın ticaret şehirlerine giden kadim yolların, tam mânasiyle, iltisak noktası (dört yol ağzı) idi.

Şehrin batı kısmı büsbütün başka bir manzara arz ediyor. Başkent burası idare ve saray merkezi idi. Bize öyle geliyor ki biz, şehrin üçüncü kısmı olarak adadan bahseden Hazar hakanı Yusuf’a ve onu teyideden al-Masudî’ye daha ziyade itimat etmeliyiz. Onlara göre hakanın sarayı bu adada bulunuyordu.

⁴⁹ İbn Fadlan, s. 85.

⁵⁰ Al-Masudî, II, s. 11-12.

⁵¹ BGA, II, s. 279.

⁵² Hudud al-Âlam, varak 38 b.

Hakan Yusuf'un bu ada hakkındaki sözlerini hatırlıyalım. O şöyle yazıyor : “Üçüncü şehirde ben, beylerim, kölelerim ve yakın hizmetçilerimle yaşıyorum”⁵³. Sonra Yusuf “Üçüncü şehir” (ada)in büyük olmadığını kaydediyor, fakat bu sözlerin başkentini doğu ve batı kısımlarına nisbetle söylenmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Gerçekten İbn Havkal Hazar hakanının saray adamları ile hizmetçilerinin 4000 kişi olduğunu söylüyor⁵⁴. Şehrin batı kısmına gelince Hazar hakanlığının hakiki reisi olan “hakan bek”⁵⁵, kendi yardımcıları ve bütün idare kadrosu ile, galiba, burada ikamet ediyordu. Bunlardan başka, Yusuf'un sözlerine göre, burada “hizmetçileri ve harem ağalarıyla hatun (kraliçe) ikamet ediyordu⁵⁶. İbn Havkal'e göre, hakanın al-Arsiya denilen muhafız askerleri de yine burada bulunuyordu⁵⁷. “Hudud al-Âlam”ın meçhul müellifi de hakanın muhafız askerlerinin burada bulunduğunu söylüyor⁵⁸. Bununla beraber bu iki müellif Hazar hakanlığının başkentini ancak iki kısma ayırıyor ve ada, yani Yusuf'un “üçüncü şehri” hakkında bir şey söylemiyorlar.

Hazar başkenti İtil'in Hazaran hususi adıyla tanılan doğu kısmının durumu —batı kısmına nazaran— IX. asırdaki durumuna nisbetle ne kadar değişmiş olduğunu açıkça görebilmek için yukarıda söylenenler kâfidir. İtil'in batı kısmıyla doğu kısmı arasında roller o kadar değişmiştir ki 50. yılların sonlarında ve 60. yılların başlarında, yani Hazar hakanlığının ve İtil'in 965 yılında tamamıyla tahrip edilmesinden biraz önce şehrin doğu kısmı ve orada yaşayan müslüman ahali, başkentini tam sahipleri olmamışlarsa bile, her halde muazzam nüfuza malik bulunuyorlardı.

II.

X. asırda Şarkî Avrupa'nın Ortaasya ile münasebetlerinde Bulgar şehri büyük rol oynamıştır.

Arap müellifleri IX. asrın ortalarına ait ilk kaynaklara dayanan İbn Rüste, Gardizî, al-Bekrî ve başkalar Bulgar şehri hakkında hiç-

⁵³ EXP, s. 85.

⁵⁴ BGA, II, s. 278.

⁵⁵ İbn Fadlan, s. 84.

⁵⁶ EXP, s. 84.

⁵⁷ BGA, II, s. 281.

⁵⁸ Hudud al-Âlam, varak 38 b.

bir şey söylemiyorlar; gûya Bulgar denilen bir belde yokmuş gibi onu hatırlarına bile getirmiyorlar. “Bulgar” ıstılahı bu müelliflerde ancak bir ülkeyi veya o ülkede yaşayan ahaliyi ifade için kullanılıyor. Dikkate değerki 922 yılında Bulgar meliki Almuş’un karargâhında bulunan İbn Fadlan “Bulgar” ıstılahını ancak iki defa ⁵⁹ zikrediyor ve her iki defasında da ülkenin veya ülke ahalisinin hükümdarı mefhumunu ifade ederek “Bulgar meliki” veya “Bulgar emîri” diyor ⁶⁰.

İbn Fadlan Bulgarlar ülkesini zikrederken heryerde Bulgarları İslav ⁶¹ tesmiye ediyor; zamanının müslüman şarkında şehir ifadesi için kabul edilmiş olan mânada hiçbir yerde şehir zikretmiyor. Her şeyden önce İbn Fadlan’ın bir memleketin başkentinden bahsederken şehir mefhumunu ifade için kullandığı ıstılahı dikkat edelim.

Biz onun Hazar başkentini - Atıl veya İtil şehrini nazarı itibara alıyoruz. Bu tavsifte İbn Fadlan, hiç şüpheye mahal bırakmayan, “medine” ıstılahını kullanıyor. Bu “medine” ıstılahını İbn Fadlan, geldiği ve teferruatıyla tavsif ettiği, Bulgar ülkesine ait olarak bir defa bile kullanmıyor.

Bununla beraber İbn Fadlan’ın hatıratında 22 defa “belde” (بلد) ıstılahına rastlıyoruz. Bu ıstılahın izahı İbn Fadlan’ın mütercimlerini her zaman müşkül duruma sokmuştur; çünkü Arap coğrafya edebiyatında bu ıstılah hem memleket hem de “şehir” mânasına kullanılmıştır ⁶².

İbn Fadlan’ı son tercüme eden A. P. Kovalevskiy dahi çok müşkül duruma düşmüştür; bu durum yalnız tercümelerinde değil, fakat şerhlerinde de görülmektedir ⁶³. Mütercim bu ıstılahı metnin ifade ettiği mânaya bağlı olarak bazan “ülke”, bazan “kasaba” ve ancak iki vakada, katî olarak, “şehir” mânalarını veriyor. Biz bu iki vaka üzerinde duralım. Varak 197 a’da İbn Fadlan, Bulgar hükümdarı Hasan ibn Baltazar’ın halife al-Muktedir’e yazdığı mektuptan bahsediyor. Bu mektupta Bulgar hükümdarı halifeden 1) İslâm dinini

⁵⁹ İbn Fadlan, varak 204 a (terc. s. 68).

⁶⁰ Mez. eser, var. 204 a (ter. s. 68).

⁶¹ “Hemen hemen her yerde” diyoruz, çünkü “Bulgar emiri” ve “Bulgar meliki” yalnız memleketi değil, fakat ahaliyi de ifade etmiş olması mümkündür.

⁶² Yakut, Wüstenfeld neşrinde II, s. 439. Yakut Hazar başkentini tavsif ederken “kasaba” ıstılahını kullanıyor.

⁶³ belde ıstılahı üzerine yaptığı bütün notlarına bk.

öğretmek için mürşidler, 2) mescid ve minber inşası ve 3) kaleler kurmak için ustalar istiyordu. Minberden bahsederken İbn Fadlan “tâ ki bütün beldesinde ve bütün memleketinde ona (hükümdara) dua etsinler *جميع مملكته في بلده*” diye izah ediyor. A. P. Kovalevskiy burasını “onun şehrinde ve bütün memleketinde” diye tercüme ediyor ki böylece beled ıstılahını “şehir” diye anlamıştır. Zamanında Fren burasını başka türlü tercüme etmiş, bu metindeki beled ıstılahını “memleket” (in seine ganzen Land) diye açıklamıştı ⁶⁴.

Bize öyle geliyor ki Fren'in izahı daha doğrudur, çünkü bu ıstılahı “şehir” diye anlamak için İbn Fadlan'ın metninde hiçbir esas yoktur. Kovalevskiy ikinci defa beled kelimesini, aşağıdaki cümleleri tercüme ederken, “şehir” kelimesiyle izah ediyor. 206 ncı varakta İbn Fadlan Atıl (şehir değil, ırmak) bölgesindeki kısa günlerden ve uzun gecelerden bahsediyor. Burada İbn Fadlan *بلد* beled ıstılahını iki defa kullanıyor. Bunlardan birincisini Kovalevskiy “kasaba” (meskûn yer) diye tercüme ediyor. İkinci beled kelimesini ise “şehir” kelimesiyle tercüme ediyor. Fakat böyle tercüme etmek için mütercim hiçbir delile malik değildir “Bu kasabanın ahalisi bana haber verdiler” diye tercüme ediyor ⁶⁵. Niçin memleket değil de, “kasaba”? Yukarda hiçbir kasabadan bahsedilmiyordu ki. İbn Fadlan'daki ikinci yeri izah etmek daha güçtür. Burasını Kovalevskiy şöyle tercüme ediyor: “Geceler uzun, günler kısa iken biz şehri bırakmıyoruz” ⁶⁶. Buradaki al-beled *البلد* “şehir” diye tercüme edilmiştir. Niçin? İbn Fadlan şehirden bahsetmiyor. Hem de buradaki bütün parçayı anlamak da güçtür; çünkü buradaki sözlerin hangisi Bulgar hükümdarına, hangisi İbn Fadlan'a ait olduğunu anlamak hemen hemen imkânsızdır.

Şimdi biz, İbn Fadlan ile “Bulgar hükümdarı”nın karşılaşmaları ne gibi vaziyette ve ne gibi maddi muhit içinde vaki olduğunu gözden geçirelim. İbn Fadlan ile Bulgar hükümdarı ilk defa hükümdarın karargâhında karşılaşmışlardır. Sefaret kervanını hükümdar bizzat kendisi istikbal etti, kendisi ve misafirleri için çadırlar kurmasını emretti. Çadırlar, *قباب*, galiba keçeden değil, deridendi, ki X. asır Ortaasya ve Volga bölgesi göçebeleri için dikkate değer

⁶⁴ Mütercim de bunu 10 numaralı şerhinde zikrediyor.

⁶⁵ İbn Fadlan, s. 71.

⁶⁶ Mez. eser, s. 72.

keyfiyettir. İbn Fadlan'ın bundan sonraki karşılaşması da hükümdarın karargâhında oldu. İbn Fadlan şöyle yazıyor :” Bunların hepsi çadırlarda yaşarlar ⁶⁷, fakat şu farkla ki hükümdarın çadırı çok büyüktür, bin kadar kişi alır, büyük kısmı Ermeni halılariyle döşenmiştir. Onun (hükümdarın) tahtı çadırın ortasında bulunuyor ve altın işlemeli Bizans kumaşlariyle örtülmüştür ⁶⁸.

Bize öyle geliyor ki İbn Fadlan bu karargâha şehir diye bakmamıştır. Aksi takdirde o şehir ifade eden ıstılahı kullanır ve şehrin adını zikrederdi. İbn Fadlan, biraz yukarıda, başkalar arasında, “pazar” zikrediyor ⁶⁹. Bu pazar, galiba, hükümdarın karargâhiyle bağlı idi ; bunda hiçbir fevkalâdelik yoktur. İlk orta asır şarkında sultanların ve hanların karargâhları yanında muvakkat pazarlar bulunurdu. Hükümdar sarayına mensup olanlar (askerler ve siviller) ihtiyaclarını bu pazardan temin ederlerdi.

“İtoriçeskiye zapiski” dergisinin 1945 yılında yayınlanan XIV. cildinde akademisyen B.D. Grekov “IX-X. asırlarda Volga Bulgarları” başlıklı çok calibi dikkat makalesinde isabetli bir neticeye varmıştır. Onun mütalâasına göre Bulgar hükümdarının karargâhi şehir değildi. Bununla beraber B. D. Grekov, İbn Fadlan zamanında Bulgar ülkesinde şehrin mevcudiyetini kabul ediyor. Fakat Grekov bu şehrin yerini, gemilerle gelen Hazarların yaşadıkları, durdukları yerde gösteriyor. Grekov şöyle yazıyor : “Pek muhtemeldir ki, İbn Fadlan'ın zikrettiği Hazar gemisi tam buraya yanaşmıştır. Görünüşe göre şehir burada bulunuyordu ⁷⁰.” Bakalım İbn Fadlan hatıratının neresi Grekov'u buna ikna etmiştir. İbn Fadlan diyor : “ve ne zaman Hazar ülkesinden (şehirden) İslav memleketine (şehrine) gemi gelirse, hükümdar ata binerek çıkıyor, orada (gemide) bulunan şeyleri sayıyor ve bunların onda birini alıyor” ⁷¹. Mütercim bu parçadaki “beled” kelimesini izah ederken tereddüde düşmüştür : “beled” -şehir mi yahut memleket mi? B. D. Grekov tereddüt etmeden “şehir” okunmasını teklif ediyor. Müellifin delili nedir? Delili de şudur ki Hazar gemisinin yanaştığı yerde Bulgar gümrüğü (ve pazarı)

⁶⁷ Aynı ıstılah kullanılmıştır.

⁶⁸ İbn Fadlan, s. 73.

⁶⁹ Yine orada.

⁷⁰ B. D. Grekov, Voljskiye bulgarı v IX-X vekax. İstor. zap., XIV, 1945, s. 21.

⁷¹ İbn Fadlan, s. 78.

bulunuyordu. Fakat şehrin bulunduğunu ve yerini teyin için bu kâfi değildir. İbn Fadlan, şehir veya herhangi bir meskûn yeri ifade etmek için o veya bu ıstılahı kullanırken, zamanın ve yaşadığı cemiyetin şehir hakkındaki tasavvurlarını, şehir diyince ne anladıklarını nazarı itibare almamasına imkân yoktu. Orta çağın ilk asırlarında islâm şarkında “şehir” deyince yalnız ticaret ve sanayi merkezini değil, fakat küçük bir bölgenin de olsa idare merkezini ve etrafı duvarla çevrilmiş olan meskûn yeri anlardı. B. D. Grekov'un zikrettiği meskûn yer bu vasıflardan mahrumdur ⁷².

İbn Fadlan zamanında Bulgar şehrinin mevcut olup olmadığı hakkındaki meseleyi halletmek için numizmatik malzeme çok kıymetlidir. Eğer İbn Fadlan zamanında Bulgar şehri mevcut ise, elbette, bu şehir başkent olurdu. Malûmdur ki Bulgar hükümdarları, İbn Fadlan'ın seyahatinden önce de para darbediyorlardı. Tabîi olarak beklemek icabeder ki para başkentte darbedilmiş olmalıdır. Bakalım, gerçek durum böyle midir. Numizmatik edebiyatta isbat edilmiş sayılabilir ki Samanî dirhemlerinin barbarca taklitleri Bulgar hükümdarları tarafından Bulgar ülkesinde darbedilmiş sikkelerdir. Mikâil ibn Cafer adıyla Samerkad'da basılan sikke, 306 (=918-919) tarihli, Şaş'ta basılan sikke 308(=920-921) tarihli, Belh'te basılan sikke 306 (=918-919), Nişabur'da basılan sikke 308(=920-921) Samanî dirhemlerinin barbarca taklitleri olan Bulgar sikkeleridir. Samanî sikkelerinin barbarca taklidi olan bu sikkelerin hususi vasıfları şudur ki damgaları Samanî dirhemlerine göre yapılmış olup darp yeri ve tarihi aynen muhafaza edilmiş, ancak hükümdarın adı değiştirilmiştir. Samanî emîrin yerine, sikkedeki tarihten çok sonra tahta çıkan Bulgar hükümdarı Mikâil ibn Cafer'in adı konmuştur. Bu Mikâil ibn Cafer kimdir? Bu hükümdarın kim olduğunu tayin etmek ancak babasının hüviyetini izah etmekle mümkündür. Daha R. R. Fasmer “X. asır Bulgar sikkeleri” adlı eserinde çok esaslı mütalâada bulunmuş ve bu Mikâil'in Bulgar hükümdarı Cafer'in ⁷³ oğlu olduğunu söylemişti. İbn Fadlan (varak 204 b), Bulgar hükümdarı Almuş ibn Şilki'nin emirü'l-muminin'in (imam Cafer al-Muktedir billah'ın) adını aldığını, babasına, yani Şilki'ye de Abdullah dediğini

⁷² B. D. Grekov, mezkûr eser, s. 78.

⁷³ R. R. Fasmer, O monetax voljskix bolgar X veka. İzvestiya Ob. arxeologii, istorii i etnog. dergisinin XXXIII. cildinden ayırbaşım (Kazan, 1926).

söylemektedir. Biz, Samanî dirhemlerinin taklidi olan Mikâil ibn Cafer'in sikkelerine dönelim. Bulgar hükümdarı Mikâil, böylece hükümdarı Almuş İbn Şilki'nin (Cafer ibn Abdullah'ın) oğlu oluyor⁷⁴. İbn Fadlan işte bu Cafer'i ziyaret etmiştir. Dikkate değer ki bu sikkelerin çoğunda Bulgar şehri zikredilmiyor. Bununla beraber Mikâil ibn Cafer adı yazılı bunlara benzer bir sikkede darp yeri olarak Bulgar şehri gösterilmektedir. Yazık ki bu sikkede tarih yazılmamıştır. Bu, sikkede Bulgar şehrinin ilk defa zikredilişidir. Bundan sonra Suvar'da ve Bulgar'da darbedilen sikkelere malik bulunuyoruz. Bulgar hükümdarlarından Talip ibn Ahmed'in 337 (=948-949), 338 (=949-950), 341 (=952-953), 347 (=958-959) yıllarında Suvar'da basılan sikkeleri, Mumin ibn Ahmed'in 366 (=976-977) yılında Bulgar'da yahut Suvar'da basılan sikkesi, Mumin ibn Hasan'ın 366 (=976-977) yılında Bulgar'da basılan sikkesi vardır, yine 1370 yıllarına ait Bulgar'da basılan sikkeler mevcuttur. Listede görüldüğü veçhile Bulgar şehri adına 366 (=976-977) yılından itibaren, muntazam surette, sikkelerde raslanmaktadır. Fakat 366 hicret yılını Bulgar şehri için ilk sene olarak kabul etmek mümkün değildir; çünkü Talip ibn Hasan zamanına kadar, yani 337 (=948-949) senesine kadar, yukarda denildiği gibi, biz, Mikâil ibn Cafer adıyla darbedilen sikkede Bulgar şehri adına raslıyoruz.

Yukarda yazılanlar Bulgar meskûkatı ile mukayese edilirse, bize öyle geliyor ki, şu esaslı neticeye bizi götürür : İbn Fadlan zamanında Bulgar şehri henüz mevcut değildi. Bulgar hükümdarı Almuş ibn Şilki (Cafer ibn Abdullah da odur) Abbasî halifesi Muktedir'e (908-932) müracaat ederek "kendisine muhalif olan hükümdarlardan korunması için" kale yapmaya yardım istediği zaman şehir kurmaya hazırlanmış değil miydi?

İbn Fadlan, kendisine şahsan Almuş ibn Şilki'nin söylediği şu sözleri naklediyor : "Hakikaten siz hepiniz beraber geldiniz.

⁷⁴ Mezkûr eser, s. 33 ve sonrası. Halife Muktedir zamanında — yani 932 yılında kadar— kesilen paralar mevcuttur. Bu paralarda Bulgar meliki emir unvanını taşıyor ve بارمان Barman yahut تارمان Tarman tesmiye olunuyor. W. W. Barthold, İbn Fadlan kervanının geldiği Bulgar hükümdarının adı bu olduğunu tahmin etmiştir. Almuş adına gelince, Barthol'un tahminine göre, bu müstensihlerden biri tarafından hakiki Barman yerine geçirilmiştir (W. W. Barthold, Arabskiyizvestiya o rusax. Sov. Vostokovedeniye, t. I, s. 43).

⁷⁵ İbn Fadlan, s. 55.

Benim efendimin sizin için ettiği masraf bu parayı bana getirmeniz içindi. Bu para, dünyayı esir eden Yahudilerden ⁷⁶ koruyacak kale inşasına harcayacaktım” ⁷⁷. Burada bahis konusu olan para halife Muktedir tarafından Bulgar hükümdarı Almuş'a hediye edilmiş 4000 altın dinardı, fakat bu parayı sefaret heyeti getirmemişti. Bu para kale inşası için tahsis edilmişti. Bu kale inşa edilmiş, Bulgar şehrinin mabdei de bu kale olmuş değil mi? Bütün bu vakaları, yazılı kaynaklarda şehir olarak Bulgar adının ancak İbn Fadlan'ın seyahatinden sonra meydana çıkmasıyle karşılaştırmamak mümkün değildir.

Yukarda denildiği veçhile, Şaraf az-zaman Tahir Marvazî kaynak olmak sıfatıyla —IX.asrın ilk yarısına ait ana-kaynağa dayanması bakımından— İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî ile aynı sırada bulunmaktadır. Bu kaynakların, cenubi şarkî Avrupa'ya ait haberleri heryerde yahut hemen hemen heryerde birbirine uymaktadır; bununla beraber bu müelliflerden her biri, ana-kaynaktan esas malûmatı aldıktan sonra, kendi hoşuna giden teferruatı da alarak birbirini tamamlamaktadırlar. Maazî'nin Hazarlar hakkında naklettiği hikâye de, yukarda gördüğümüz veçhile, bu cümledendir. Hiç şüphe yoktur ki bu hikâye İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî'nin hikâyeri alınan kaynaktan alınmıştır. Maazî'nin Bulgar hakkındaki hikâyesi ise büsbütün ayrı bir mevki işgal etmektedir. OBulgarlar hakkında, teferruatı itibariyle değil, fakat mahiyeti bakımından yeni doneler vermektedir. İşte onun sözleri: “Onların (Bulgarların) iki şehri vardır, bunlardan birine Suvar, ikincisine ise Bulgar denir. Bu iki şehrin arası iki günlük yoldur. Bu yol ırmak kıyısından, sık çalılıklar arasından geçer” ⁷⁸. Maazî'nin Bulgarlar hakkındaki bu hikâyesi İbn Rusta, Gardizî ve al-Bekrî'nin haberleriyle mukayese edilirse onlarınkinden çok farklı olduğu görülür. Bu haberi Marvazî'nin IX. baba, yani Türkleri, Volga çevresini, İslavları ve Rusları tavsif ettiği baba, sokmaması da tesadüfi değildir.

Maazî'nin Bulgarlar hakkındaki hikâyesi “Uzak eyaletler ve adalar hakkında” başlıklı XV. babında bulunuyor. Görünüşe göre, Bulgarlara ait bu hikâye Ebu Abdullah Muhammed İbn Ah-

⁷⁶ Yani Hazar.

⁷⁷ İbn Fadlan, s. 69.

⁷⁸ V. Minorskiy, Maazî, s. 44.

med Ceyhanî'nin Coğrafyasından alınmış olsa gerektir. Ceyhanî'nin bu eseri, galiba, X. asrın 20. yıllarının ortasında, İbn Fadlan'ın Bulgar'a seyahatinden biraz sonra, yazılmıştır. Bize öyle geliyor ki, yazılı kaynaklarda Bulgar'ın şehir adı olarak ilk defa zikredilmesiyle Mikâil ibn Cafer'in sikkesinde Bulgar şehrinin zikredilmesi aynı zamana tesadüf etmektedir.

Bize öyle geliyor ki, yukarda nakledilen malûmattan şu neticeyi çıkarmak zaruridir : Bulgar'ın, bir şehir olarak, ibn Fadlan ve kervanı Bulgar ülkesine geldikten biraz sonra, yani 922-923 yahut 924 yıllarında, temeli kurulmuş olacaktır. Mavrazî'de Bulgar şehriyle bir arada Suvar şehri de zikredilmektedir. Bu, Suvar adının, galiba, ilk defa zikredilişi değildir. İbn Fadlan'da Savan (سوان) yahut Suvan ⁷⁹ halkı zikredilmektedir; burada müstensih'in açıkça hatası vardır : son harf olan, ر harfini ن okumuş ve Suvar kelimesi Savan yahut Suvan olmuştur. Vakıa burada ibn Fadlan şehir ifade eden ıstılahı (beled yahut medine) kullanmıyor, bu da gayet tabiidir, çünkü o şehrin kendisinden değil, fakat halktan, yani Savan (Suvar) سوار halkından, bahsediyor.

Mavrazî'ye göre her iki şehir—Bulgar ve Suvar—ırmak kıyısında bulunuyordu, araları iki günlük yoldu; bu yol çalılıklar arasından geçiyordu.

Bulgar şehri hakkında, zaman itibariyle, ikinci haber al-İstahrî'nin tavsifidir. Al-İstahrî eserini, coğrafyaya ait bütün diğer eserler gibi, 930-933 yıllarında yazmıştır. Al-İstahrî'nin kitabındaki malûmatın hangi kısmı bizzat kendisine ve hangi kısmı selefi olan meşhur al-Belhî'ye ait olduğu ilmen tayin edilemediğinden biz yalnız al-İstahrî'nin adını zikredeceğiz. Al-İstahrî'nin sözlerine göre "Bulgar bir şehrin adıdır. Onlar (Bulgar ahalisi) müslümandır. Orada cami vardır, Bulgar şehrinin yakınında Suvar denilen başka bir şehir vardır. Orada da cami vardır. Orada vaiz bulunan birinin bana anlattığına göre bu iki şehirde 10.000 nüfus vardır. Evleri ahşaptır, kışın bu evlerde yaşarlar, yazın çadırlarda ikamet ederler" ⁸⁰. İbn Havkal, al-İstahrî'nin bu sözlerinin, hiçbir şey ilâve etmeden, tekrarlamaktadır ⁸¹. Al-Makdisî, al-İstahrî'den daha kısa olarak, Bul-

⁷⁹ İbn Fadlan, varak 208, rusça tercüme, s. 76.

⁸⁰ BGA, I, s. 225.

⁸¹ BGA, II, s. 285.

gar'ın tavsifini vermektedir. "Bulgar ırmağın iki kıyısında bulunur. Yapıları ağaçtan ve kamıştan (dallardan) dır. Cami الجامع çarşının ortasındadır" ⁸². "Hudud al-âlam" müellifinin de şehri tavsifi dik-kate değer. "Bulgar—pek de büyük olmıyan eyaletiyle—bir şehirdir. İtil kıyısındadır. Ahalisinin hepsi müslümandır; bunlardan 20.000 süvari çıkar. Kâfirlerin askeri ne kadar çok olursa olsun savaşlar ve galip olurlar. Burası zengin yerdir. Suvar, Bulgar yakınında bir şehirdir; burada, Bulgar'da olduğu gibi, din için savaşan mücahitler vardır" ⁸³.

Bulgar şehri- Bulgar ülkesi tarihinin pek müsait bir devrinde meydana gelmiştir. Esas kütlesi ziraatle meşguldu, yerleşik hayata geçmiş cemiyet teşkil ediyordu. Bu cemiyet komşularıyla-Ruslar, Slavlar, Burtaslar, Hazarlar, bilhassa Harezmliler ve Ortaasya'nın başka ülkeleriyle çok canlı ticaret faaliyetine iştirak ediyordu. Ülkenin büyümesiyle başkent Bulgar şehri de büyüdü. Al-İstahrî şehirde cami bulunduğunu kaydediyor. Bununla beraber 30. yıllarda şehir henüz büyümüş değildir : Suvar ile birlikte ancak 10.000 nüfusu vardı. Bulgar şehri çevresinin ormanlık olması mesken yapılarının evsafında da kendini göstermiştir- yapıların hemen hemen hepsi ahşaptı. Ziraatin izafî sıklığı büyük olmasına rağmen, şehir halkı henüz çobanlık hayatındaki itiyadlarından ayrılamamışlardı, yazın ahşap evlerini bırakıp çadırlara taşınırlardı.

80. yıllarda al-Mukaddasî Bulgar'da çarşılar bulunduğunu, onun muasırı olan "Hudud al-âlam" ın meçhul müellifi ise şehir ahalisinin hepsinin müslüman olduğunu, bunlar arasından mühim miktarda gaziler çıktığını yazıyorlar. Bulgar şehri ve çevresi fevkalâde savaş kudretine malik 20.000 süvari tedarik ediyordu.

Bulgarların Harezmi ve bütün Ortaasya ile kültür münasebetleri, Hazarlara nazaran, daha fazla idi. Muhtelif sanatlar, ezcümle şarki islâm sikke darbı tekniği oradan gelmişti —her şeyden önce, Samanî dirhemlerinin taklidini hatırlamalıyız.

İslâm dini de Volga bölgesine Ortaasya'dan geldi.

Müslümanların, bilhassa Harezmi tacirlerinin, Bulgar'ı sık sık ziyaret ettiklerine dair Arap coğrafya edebiyatında çok malûmata

⁸² BGA, III, s. 361.

⁸³ Hudud al-Âlam, varak 38 b (metin W. W. Barthold'un tercümesinde gösterilmiştir.

malik bulunuyoruz. Dikkate değer ki ibn Fadlan bu memlekete geldiği zaman burada islâmı buldu. Halbuki sefaret heyetinin vazifeleri arasında islâmiyeti yaymak ta vardı.

Bu münasebetle işte o ne diyor : “biz onlarda kadınlı erkekli beşbin nüfuslu bir “ev” halkı gördük. Bunların hepsi müslüman olmuşlardı. Bunlar Barancar adıyla marufdurlar ⁸⁴. Bunların ibadet etmeleri için ağaçtan mescid yapılmıştır.”

Burada Barancar kabilesinin hepsinin müslüman oldukları sarahatle söylenmektedir.

İbn Fadlan'ın Bulgar'a gelmesinden önce, yani 922 yılından önce, islâmiyetin Bulgarlar arasında intişarı hakkında coğrafyacı ibn Rusta söylüyor. Onun Şarkî Avrupa hakkındaki malûmatı 845 yılına kadar geçen zamana aittir. Bulgarların çoğunun müslüman olduklarını, mescidleri, ilkmektepleri ve müezzinleri bulunduğunu ⁸⁵ sarahatle söylemektedir. Gardizî'de dikkate değer teferruat vardır. Ona göre Bulgarlar, tanıdıkları müslümanla karşılaştıklarında secde ederler ⁸⁶. İbn Rusta Bulgarlarda islâmiyetin intişarı hakkında, galiba, fazla mübalâğa ediyor. Bazı âlimlerin fikirlerine göre ibn Rusta Bulgarların islâmiyetine ait malûmatını mütemmim kaynaktan, her halde İbn Fadlan'dan, almış olacaktır. Bu fikirde bulunan âlimler al-Masudî'nin sözlerine istinad ediyorlar. Al-Masudî, Bulgar hükümdarının 310 uncu yılında, halife al-Muktedir zamanında müslüman olduğunu katiyetle söylüyor ⁸⁷. 310 uncu hicrî yılının başı 922 yılının 1 Mayıs gününe rasladığına göre ancak ibn Fadlan'ın bulunduğu sefaret heyeti geldikten sonra Bulgarların müslüman oldukları neticesi çıkarılmaktadır. Fakat ibn Fadlan, 5000 nüfuslu bütün bir Bulgar kabilesinin, sefaret heyeti gelmeden önce müslüman olduklarını söylüyor. İbn Fadla'nın bu sözleri bulunmasa idi bu mütalâayı kabul etmek mümkün olurdu. İbn Fadlan Bulgarların islâmiyetinde bazı hususiyetler müşahede etmiştir. Burada kameti ⁸⁸ iki defa getirirlerdi. İbn Fadlan müterciminin doğru tahminine göre

⁸⁴ Bu isim hakkında Prof. B. N. Zahodir Volga bölgesinin tarihine ait verdiği konferanslarından birinde çok calibi dikkat mütalâalar beyan etmiştir.

⁸⁵ BGA, VII, s. 141.

⁸⁶ Gardizî (W. W. Barthold'un “Otçet”ında, s. 121).

⁸⁷ Al-Masudî, II, s. 16.

⁸⁸ İkamâ-namazâ ikinci defa çağırma.

bu iki defa kamet getirmek Ortaasya'ya mahsustur ve Bulgarlara islâmiyetle oradan gelmiştir.

Bulgar ülkesinde İbn Fadlan'dan sonra islâm dini o kadar sağlam yerleşmiştir ki, al-Masudî'nin sözlerine göre, orada şu vakaya zemin bulunmuştur: Bulgar hükümdarının oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'ta halife ile görüşmüştü ve ona zengin hediyeler, ezcümle siyah kürkler, takdim etmiştir ⁸⁹. Bu Bulgar hükümdarı, galiba Almuş İbn Şilki'nin (yani Cafer ibn Abdullah'ın) oğlu olsa gerektir, çünkü bu vaka 310 (=922-923) ile 332(=943-944) yılları arasında olmuştur.

Dikkate değer ki Bulgar hükümdarına hiçbir zaman hakan denilmemiştir. Arap kaynakları ona melik, sahip, emîr, bazan da, henüz tamamıyla izah edilemiyen baltazar unvanını veriyorlar ve hiçbir zaman hakan demezlerdi. Görünüşe bakılırsa Bulgarlar VI. asırda —şimali Kafkasya'da buldukları zaman— Türk hakanlığının tesirine henüz maruz kalmamışlardı. Din ve kısmen kültür bakımından Bulgarlar Ortaasya tesirine maruz kalmışlarsa da, siyasi bakımdan onlara batıdaki komşuları-Rus Slavları daha kuvvetli tesir icra etmişlerdi. Şark kaynaklarında Bulgarların Slavlarla karıştırılmaları tesadüfî değildir. Hayret edilecek bir vakadır ki X. asır Volga bölgesine ait en emniyetli ve Bulgarların günlük hayatlarını dikkatle müşahedenin mahsulü olan kaynak müellifi İbn Fadlan hemen hemen bütün hallerde Bulgarları "sakalibe" tesmiye etmektedir.

⁸⁹ Al-Masudî, II, s. 16.

